
До конспекту вчителя

УДК 398.87 (477) (043.3) Н 13

Лицарство і національна своєрідність вишуканості та благородства духовного світу в українських народних думках

Марина Набок,
кандидат філологічних наук
Суми

У статті досліджується лицарський кодекс героїв українських народних дум. Непохитна вірність своїм принципам та ідеалам, героїзм, подвижництво, побратимство творять основу дій козаків-воїнів, формують цілісність уявлень і утверджують його як лицаря – взірця духовної досконалості.

Ключові слова: дума, герой, лицарство, національний характер, епос, світовідчуття, світосприйняття, традиція, культура.

Одним із важливих складових становлення національного характеру є лицарство. Лицарство – це сукупність вироблених народом упродовж віків правил поведінки, національного розуміння честі, гідності, обов'язку і т.п. Ці якості національного характеру досить глибоко і повно розкриваються в українських народних думках, вони становлять основну мету козацької педагогіки, а відтак, утверджують вільнолюбність, готовність на самопожертву в ім'я України як основу лицарства та національної ідеї загалом.

На жаль, усвідомлення цієї основи в українській науковій думці відбувається за досить складних і суперечливих пошуків. Так, для С. Безклубенка «національна ідея» – «болячка», що становить «хворобливу рису національного характеру»¹. Безпідставність такого твердження цілком очевидна. Адже історичні умови склалися так, що українська нація жорстоко і цинічно позбавлялась можливостей повнокровного соціально-

го, духовно-морального розвитку і весь час потребувала свого утвердження. Тому маємо не нехтувати духовними цінностями, а навпаки, створювати ґрунт для особистісного самовизначення кожної людини, розвитку національної самосвідомості, патріотизму і т.п. Відрядно, що саме на це спрямовують свої зусилля інші дослідники (П. Іванишин, К. Черемський, І. Денисюк, М. Дмитренко, О. Майборода та ін.)².

Так, О. Майборода з цього приводу говорить: «Складові національної ідеї – це спільність уявлень громадян України про її минуле, тобто «спільний історичний міф», в якому притуплені старі взаємні образи і висвітлені сторінки минулої солідарності, це усвідомлення сучасних проблем і шляхів їх подолання, тобто «національний інтерес», це, нарешті, уявлення про найбільш бажаний суспільно-політичний лад, який відповідав би традиційним уявленням народу про свободу і справедливість, про громадський устрій, тобто «національний ідеал»³.

Як бачимо, автор статті прямо заперечує думки С. Безклубенка. Подібне розуміння національної ідеї властиве і В. Скуратівському, І. Мірчуку, К. Черемському, П. Іванишину⁴ та ін. Їх теоретичні міркування, узагальнення – вагомий внесок у вироблення основоположних підстав українського народознавства.

Важливе значення для дослідження українських народних дум мають і праці з проблем козацької педагогіки. Так, Ю. Руденко визначає такі складові кодексу лицарської честі:

- непохитна вірність принципам народної моралі, духовності;
- відстоювання свободи і незалежності народу, держави;
- уміння скрізь і завжди чинити благородно, виявляти лицарські чесноти;
- готовність боротися до загибуні за волю, честь і славу України;
- ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих заброд-завойовників;
- здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі;
- героїзм, подвижництво у праці і в бою в ім'я свободи і незалежності України⁵.

На основі цих та інших складових лицарства ґрунтуються національний характер героїв дум «Козак Голота», «Самійло Кішка», «Іван Коновченко, Вдовиченко», «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Острияницю», «Отаман Матяш старий», «Хмельницький та Барабаш», «Богдан Хмельницький і Василь Молдавський», «Іван Богун», «Білоцерківський мир і нове повстання проти польської шляхти», «Корсунська перемога».

Якщо в Західній Європі лицар – це воїн, який мав бути із так званої благородної сім'ї, пов'язаний з класовими феодалними привілеями, то в українському фольклорі – це простий козак, який вільно гуляє степами, у боях з ворогами, у повсякденному житті виявляє названі вище чесноти. За всієї спорідненості лицаря західно-європейського середньовіччя українське лицарство глибоко закорінене в етнічні вояцькі особливості родоплеменного суспільства, бере в ньому свої початки. На ранньому етапі парубоцька верства ще не мала військової організації і керувалась подвійною, побутово-парубоцькою та лицарською етикою, все ж дотримувалась певних моральних установ, спрямованих на плекання мужності, відваги та дисциплінованості.

Так, у думі «**Козак Голота**», записаній П. Кулішем у 1854 р. на хуторі під Оржицею від лірника А. Никоненка із с. Оржиці Полтавської губернії, розкривається характер героя через його дії і вчинки, зумовлені суто українським морально-етичним підґрунтям. Зауважимо, що козак Голота походить родом не з вищих верств українського суспільства. Це – представник простого народу, який за свій обов'язок обрав захист рідної йому землі. Смысл його життя не в тому, щоб просто жити, а в тому, для чого жити. Наповнення його буття високим духовним змістом – це складний процес становлення Голоти як лицаря.

*Правда, на козакові шапка-бирка,
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітромъ підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохоложає⁶, –*

говориться в думі.

Незважаючи на убогу зовнішність козака, він «Не боїтця ні огня, ні меча, ні третєго болота» [Т.№14–33.С.9]. Та й Д. Яворницький підкреслював, що «... не знали вони (козаки) розкоші ні в одязі, ні в прикрасах, ні в самій їжі, яку господар мав завжди одну і майже завжди однакову,

... на простоту і скромність у житті запорожці дивилися як на одну з найважливіших причин їх непереможності в боротьбі з ворогами»⁷, що було виявом суто українського розуміння лицарства, сформованого упродовж віків.

За умов цілісного і постійно зв'язку з народом, що суттєво помножило його життєвий досвід, Голота формується як людина, наділена незвичайною хоробрістю, що відтак зумовлює нехтування небезпекою. «Мешканці Малоросії не злі люди, вони віддають перевагу хоробрості над хитрощами, тоді як мешканці Великої Росії радше злі, ніж хоробрі,⁸» – писав з цього приводу французький дипломат Ж.-Б. Шерер.

Звертаємо також увагу на досить промовисту деталю у думі, коли козак Голота «Ой на Татарина скрива, якъ вовкъ, поглядає» [Т.№14–33.С.9]. Ось саме цей мікрообраз засвідчує силу його дій і вчинків. Себто, це погляд грізний, сміливий, повний виклику до боротьби і т.п. Це погляд воїна-захисника, для якого головне – виконати цей обов'язок. Хоробрість козака – це і почуття єдності зі своїм народом, це і чеснота волі, віри, володіння зброєю, дисципліна і т. ін. Разом з тим зауважуємо виняткову військову дисципліну козака Голоти. Вона в нього свідомо, а не механічно, чого бракує татарину, який не переймається високими ідеями, бо ж його спокушає матеріальне багатство. Не випадково татарин важить на його «ясненьку зброю» та на самого «козака молодого», бо татарин мріє «много червоних не лічачи набрати, Дорогий сукна не мірячи пощитати» [Т.№14–33.С.9]. Тож світоглядні усталені способи духовної діяльності козака Голоти і татарина різняться їх потребами, ціннісними орієнтаціями, морально-ідейними спрямуваннями.

У зв'язку з особливостями характерів героїв звернемо увагу на своєрідність їх спілкування. Так, між ними зауважуємо діалог-суперечку і діалог-боротьбу, які переплітаються між собою. У такому разі герої не виявляють взаєморозуміння, духовної близькості. Емоційність і виразність мовлення козака Голоти викликають відповідні душевні переживання і почуття у читача чи слухача. В даному разі емоції козака маємо трактувати як сигнал про неприємне, небезпечне, небажане. Саме тому не можна погодитися із думкою В. Фащенко про те, що дані від'ємні емоції виникають тоді, «коли індивід мало знає», або тоді, коли «при абсолютній інформації людини не відчуває ні тривоги, ні страху»⁹.

Навпаки, цей фольклорний герой глибоко усвідомлює згубність намірів татарина не лише в їх взаємозв'язках, а й для історичного та суспільно-політичного буття українців взагалі. Натомість у татарина варто підкреслити так звану матеріальну і фізичну чуттєвість, а це нижчі емоції, які унеможливають його приналежність до вищих аристократичних кіл. В свою чергу художній прийом опису портретних характеристик та діалогічні форми протистояння героїв думи підтверджують зазначене вище.

Козак Голота вільний як соціально, так і духовно. Соціально, себто не маючи власної домівки, сім'ї, духовно – глибинно підпорядковуючись ідеям вищим, зокрема таким, як честь, гідність, відвага і т. ін. Він сприймає життя таким, як воно є, що дає підстави діяти відповідно до моральних норм української нації і водночас визнає його як людину честі та лицарської вдачі. Власне, різниця Голоти і татарина у поглядах на вищі ідеї, що розгортаються далі в діалозі-суперечці і переходять в діалог-боротьбу, створює обставини, на основі яких виникають гострі суперечності, що виявляються в ряді подій, зображених у думі. Зазначимо, що вони є важливою формою розгортання конфлікту, в якому й продовжує розкриватись характер козака Голоти.

Високоморальність дій, усвідомлення переваги добра над злом увиразнює особистість козака Голоти,

вільно спрямовує дії та вчинки героя на їх здійснення. Власний життєвий світ Голоти гармоніє із потребами української нації у свободі й незалежності. Він виборює право бути вільним, тому й

*На присішках ставь,
Без міри порошу підсипає,
Татарину гостинця вь груди посилає.
Ой ще козакъ не примірівся,
А Татаринь икъ лихий матері съ коня покотився
Винь ёму віри не донімає,
До ёго прибуває,
Келепомъ міжи плечі гримає,
Коли жь огледитця, ажь у ёго й духу немає!*

[Т.№14–33.С.10]

Маємо зазначити, що об'єктивний рух дійсності з її поворотами, життєвими обставинами створює так званий морально-психологічний стан обох героїв думи, а саме: зіткнення відваги і боягузтва, дисципліни і розбещеності. Ця сутність, як ми бачимо, веде до переростання розвитку ситуації в драматизм, який і був породжений характером конфлікту. Напружена тональність, пластичність зображення, діалог-суперечка, діалог-боротьба, портретні характеристики, поведінка героїв – все зображується у ході наростання драматичного сюжетного часу. Адже із самого початку розгортання подій у думі чітко зауважуємо загострення взаємин між виразниками різних поглядів, переконань, релігій тощо.

Чимало науковців у своїх поглядах на народ висловлювали думки, що він занадто емоційний, м'який, щоб говорити про власне самостійну державу. Та історія дає чимало фактів, коли простий народ не лише захищав власну землю, а й часто домагався у своїх ватажків про наступні походи проти докучливих ворогів. Підтвердженням цьому є думка про «Козака Голоту», герой якої хоча і родом із низового селянства, але із яскраво вираженими ідеями державного самоздійснення України.

Стійкість духу, тіла і віри характеризує героїв думи «Самійло Кішка», що була записана П. Лукашевичем близько 20 липня 1832 року в Полтавській губернії від бандуриста І. Стрічки. Ця думка є найбільшою за обсягом і розповідає нам про втечу на галерах Самійла Кішки разом з козаками із турецького полону. Як зазначається у примітках до цієї думи, Самійло Кішка брав участь у морських походах запорізьких козаків проти султанської Туреччини, був керівником повстання невільників на турецькій галері. І після звільнення його обрали гетьманом запорізьких козаків¹⁰.

Вступна частина думи має розповідний характер і спрямовується оповідачем-виконавцем через призму тяжкого минулого невільників у теперішнє, де зосереджено основні дії героїв. Всі вчинки Самійла Кішки набувають морального характеру у взаємозв'язку із ставленням до відповідних подій та явищ. Так, особливості характерів українського гетьмана та Ляха Бутурлака чітко виражаються у їх життєвих спрямуваннях і т.п. Власне, маємо різні погляди на мораль, обов'язок, честь, гідність, а відтак і різні умови перебування на чужій території. Однак їх єднає спільна земля, приналежність до однієї нації.

У діалогах Самійла Кішки з Алканом Пашею та Ляхом Бутурлаком бачимо відкритість його поведінки і взаємин. Коли Лях Бутурлак намагається нав'язати Самійлу Кішці чужу віру, то гетьман дає йому рішучу відповідь:

*Ой, Ляше Бутурлаче, недовърку християнській!
Бодайже ты того не дождавъ,
Щобъ я вьру Християнскую підъ нозь топтавъ!
Хочъ буду до смерти бьду да неволю приймати,
А буду вь землю Козацькій голову християнську покладати;
Ваша вьра погана,
Земля проклята!*

[Т.№1–13.С.46]

Для гетьмана запорізького Самійла Кішки сказати правду означає вчинити благородно. Це закон його душі. Сила його духу як лицаря, сила високої моральності не дозволяють проміняти ці цінності на матеріальні блага. Ця сила лякає уві сні навіть Алкана Пашу. Бо ж сняться йому «турки-яничари порубані», «бідні невольники на волі», а самого Алкана Пашу «гетьман Кішка На три часті розтеряв». Тому-то Лях Бутурлак бідного невільника намагається

*Сь ряду до ряду саджати,
По два, по три старьи кайданы и новьи исправляти,
На руки, на ноги надьвати сь ... кровь Християнскую
На землю проливати!*

[Т.№1–13.С.45]

Бажання звільнитися переростає у велику душевну силу, наполегливу боротьбу. Душевний стан Самійла Кішки у неволі не став пригніченим, а навпаки, розвинувся у його безпосередньо стійких і наполегливих діях, рухах, динаміці боротьби, швидкості думки, а це говорить про рішучість його характеру. Це людина глибоко духовна, якій притаманне мужнє і активне сприйняття життя. А головне – в образах Самійла Кішки та козаків спільними є відчуття співпереживання за долю батьківщини, поняття роду, яке містить у собі ідею боротьби на роду за волю і незалежність.

Вдається Самійло Кішка і до деяких хитрощів, що є характерною прикметою лицаря-українця. Гетьман, зокрема, у своїх цілях оковиту горілку «То у рукава, то у пазуху, сквозь третю хусту додолу пускавъ» [Т.№1–13.С.45], а після споювання Алкана Паші та знищення турків-яничар він «Половину Козаків до опочинь у окови посадивъ, А половину у Турецкое дорогое платье нарядивъ» [Т.№1–13.С.45]. Самійло Кішка не приймає ганебних умов задля порятунку, завдяки розуму, винахідливості, хоробрості він рятує себе та своїх козаків-невільників. Тим самим він нехтує своїм життям заради життя рідних йому побратимів. В основі таких дій лежить усталений звичай побратимства на Запорізькій Січі. З цього приводу Л. Залізник говорив: «Оскільки всі члени комітету вважалися братами, масового поширення набув обряд побратимства. Різні козаки зверталися один до одного «братчику, брате», а січовиків звали «козацьке братство»¹¹. Саме так і діє Самійло Кішка.

Цікавим є образ Ляха Бутурлака після захоплення козаками турецьких галер. Залишивши його живим, Самійло Кішка має від нього корисні поради, які й врятовують невільників. Дії Ляха Бутурлака, його мова спрямовані більше на збереження власного життя, ніж на щире покаяння за зраду. Художній прийом ступеневого звуження образу дає можливість всебічно розкрити його намагання будь-якою ціною зберегти своє становище. Так, якщо на початку думи Лях Бутурлак постає перед нами у ході розгортання подій і його образ емоційно насичений, то з розвитком сюжету ця насиченість поступово згасає, засвідчуючи повну пасивність героя. Саме така подача цього образу узагальнює узвичаєне народне уявлення про зрадників, де разом з осудом усе ж таки маємо і прояви благородства. Засвідчує ці прояви і повернення козаків на рідну землю, коли вони

*А сребло, злато на три часті паювали:
Первую часть брали на церкву накладали:
На святого Межигорського Спаса,
На Трехтемировській монастырь,
На святую Съховую Покровъ давали.*

[Т.№1–13.С.49]

Така лицарська чеснота, як непохитна вірність принципам обов'язку, віри, духовності, народної моралі в цілому в даному разі надає ще виразнішого і місткішого епічного звучання характерам героїв і думі загалом.

Глибоким моральним змістом пройняті й думи «Івась Коновченко, Вдовиченко», «Отаман Матяш старий», «Смерть козака в долині Кодимі», «Три брати сармарські» та інші. Саме в них виражається тверда, переконлива життєва позиція рядового козацтва та вплив на них мудрих порад старшини.

Так, у думі «**Івась Коновченко, Вдовиченко**», записаній М. Цертелєвим у 1814 році в Полтавській губернії, молодий Івась Вдовиченко хоче «слави-рицарства козацькому війську доставати». Його життєва мета набуває ціннісної орієнтації з позиції її значущості для суспільства, для народу. Вона визначає суть його буття. Аналізуючи думу, ми побачимо, чим керується Коновченко у житті.

Полковник Филоненко на початку думи кличе всіх козаків «... на Черкєню долину гуляты, Славы рыцарства козацькому війську доставаты» [Т.№14–33.С.28]. З огляду на це, мати Коновченка

*До Господы найскорише прибувала,
Уси кони изъ Господы посылала,
Все оружье у комнату замыкала,
Къ дому божому, до церкви поспишала.*

[Т.№14–33.С.28]

Усі намагання матері відмовити сина від походу викликають у нього глибокі переживання. За того маємо так званий внутрішній психологічний паралелізм як один із засобів поетичної майстерності у народній творчості. Суперечливі почуття Івася Коновченка викликані порівнянням його майбутньої долі із долею тихого гречкосія. «Будуть мене козаки за хліб, за сіль поважати, Тільки будуть мене, маты, На пидпытку, Гречкосіємь, домонта-ремь величати, Коня мого прибудую называты» [Т.№14–33.С.28], – звертається він до матері. Ось ця паралель між лицарем і гречкосієм вносить у думу додаткове смислове навантаження, розкриває драматизм внутрішнього світу героя, зміст його намагання знайти у матері співчуття і співпереживання, адже смисложиттєвий пошук вже оцінений козаком. Для нього головне боротися за честь і славу не лише особисту, але й народну. За всього того він «У неньки старенькои благословєньє бравь, Из дому отцевського поспишавь, На Чоркєню долину съ козаками прибувавь» [Т.№14–33.С.28]. Зауважуємо при цьому й те, що Коновченко залишається у всьому вірним звичаям народної моралі, бо не може без віри у Бога залишити дім, для нього взяти благословення у матері є священним обов'язком. У цьому виявляється і повага, і любов до батьків, шанобливе ставлення до них, а це, зокрема, є продуктом істинно народного лицарського виховання.

Високий ступінь усвідомлення свого призначення вимагає від молодого козака-лицаря негайних і рішучих дій. Тому він на слова полковника Филоненка піти «слави-рицарства достати» чи не найперший на це «благословєньє прохав». Не хоче ризикувати полковник молодим козаком. Полковник Филоненко високо цінує гострий розум молодого козака, його здатність цілеспрямовано розвивати свої фізичні і духовні сили.

*Не вси стари птыци високо литають,
Не вси стари щуки карасивь хватаять,
Трапляеться, батьку! що крича малєе
Ловить рыбку краще, нижь старєе –*

відповідає на це Івась Филоненкові [Т.№14–33.С.29].

Обмін думками між полковником та молодим козаком розгортається у діалогічному ключі, що встановлює причинно-наслідкові зв'язки у діях героїв думи. Івась Коновченко, Вдовиченко має власну відповідальність перед полковником Филоненком та побратимами за свої слова і дії. Він вільно обрав саме таке спрямування розвитку своїх дій і вчинків і тому несе відповідальність

за обране. Тож молодий козак має можливість виїхати з полковником у долину, де «Двенадцять татарь предь мечь прийнявь, Шисть на аркань взявь, Филоненку гостинця подававь» [Т.№14–33.С.29]. Потому полковник «Івася біля себе сажає, Славу його вихвалєє». Ось, можливо, саме це додає йому пристрасті і ризику, дещо романтизує його подальші дії. Не до кінця осмислюючи застереження полковника, підпилий Вдовиченко все ж таки виїжджає в долину, де й гине.

Як справжній лицар, він мав відповідати за свої вчинки, але одна деталь не дає нам говорити про козака як про людину легковажну. Це, насамперед, те, що він усвідомлює цілковиту відданість своїм високим ідеям, обов'язку, глибокій духовності, прагне свободи тощо. Молодий козак вдовольнив свою внутрішню потребу, хоча вона й коштувала йому життя. Та не засуджують його ні полковник Филоненко, ні його побратими. Навпаки, полковник нарікає і на себе, і на козаків, що ті не зупинили його, не протистояли його хмільній думці.

Часто керувався Івась Вдовиченко своїм емоційним настроєм. У напруженні емоційного сплеску козак відчував приємну чуттєву піднесеність у прагненні самоствердитися, намаганні завоювати повагу, славу. Надміру висока емоційність часом заважала здоровому глузду. Натомість спостерігаємо і те, що чуттєва натура цього фольклорного героя внутрішньо близька настроям народних мас, тому його бажання – це бажання загалу. Адже «у своєму чуттєвому осамітненні людина втрачає свою душу, яка сохне і губить фізіологічний субстрат всякої духовної ініціативи»¹², – зауважує В. Храмова.

Тож мали козаки за честь схоронити молодого Вдовиченка. Тому й «Шаблями, надилками, суходиль копали, Шапкамы, приполамы персть выбиралы – Івасю Коновченку могилу насипалы. Въ семипядни пищели грємалы. У суремки жалобно выгравалы. Славу козацьку вихвалєалы» [Т.№14–33.С.29]. В цьому зауважуємо благородство як лицарство побратимів, яким властиве почуття широкій дружби, жертвовності в ім'я неї.

Відчуттям поваги до рідної землі, ненавистю до її ворогів та відстоюванням своїх національних інтересів пройняті сюжети дум «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю», «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська перемога», «Іван Богун», «Білоцерківський мир і нове повстання проти польської шляхти» та інші.

Наприклад, в думі «**Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю**», що була записана Ф. Дніпровським 23 вересня 1928 року у місті Харкові, в Центральному селянському домі від кобзаря П. Древченка із села Малютина, лицарські чесноти козаків виражаються через протистояння добра зі злом, волі з неволею, правди з неправдою, честі, гідності з безсоромністю і принизливістю тощо. Пани-ляхи за рахунок поступливості і щедрості козаків-запорожців не допускали,

*Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги, –
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю...
Іде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його нове чуже військо
Й оддає в неволю»¹³.*

Внутрішні пориви козаків не можуть призвичаїтись до могутності зла, тому за обов'язок вони мали протистояти цьому. Таким чином, курінний Сулима та хорунжий Павлюк «Добре ляхів частували – Військо вибили дощенту, Кодак зруйнували»¹⁴. Ненависть до ворогів тут, як бачимо, породжена свідомістю обов'язку, почуттям любові до народу, рідної землі, життям на благо втілення вищих духовних цінностей.

Ця надзвичайна сила злякала Конецпольського. Як зазначається у примітках до думи, «Станіслав Конецпольський був великим польським магнатом у першій половині XVII ст. Тільки в районі Південного Бугу на Україні йому належало 740 сіл, 170 міст і містечок»¹⁵. Тому й взяв він «З козаків данину – хорунжого Павлюка Ще й Павла Сулиму... Та й повезли у Варшаву... на тяжку мук-ку-кару, Всім лихам на диво»¹⁶. Врятувавшись, Павлюк після повернення на рідну землю не зупиняється на досягнутому, а «Знайшов собі побратима – Орла Острияницю.» Втім, ми бачимо, що всемогутність прагнень, по суті, стає основою буття людини, а відчуття свободи, морального обов'язку дають право на власне незалежне життя. Так виявляється шляхетність та гідність козаків-воїнів. Вони ж бо є творцями держави, і їх дії на вчинки відповідають духовним потребам нації.

Сила духу козацької гололи потребувала фізичної підтримки старшини, яка не змогла повністю оцінити їх прагнення і тому зазнала поразки. Зауважимо, що не стільки соціальний чинник служив причиною роздвоєності старшини із козацькою гололою, скільки недоусвідомлена психологічна єдність між ними. І ось цей психологічний збіг умов не знаходить свого відображення у спільності їх дій. Використання композиційного принципу поляризації глибше розкриває протилежність точок зору героїв. Відтак, як і Сулима, так і Павлюк та Острияниця назвали свободу її власним ім'ям. Вона для них – усе, заради чого потрібно було боротися і віддати за неї найдорожче – своє життя. Войовничість у свідомості козаків була тією невід'ємною рисою, що творила одну з основ національного світогляду, яка надавала народові силу, міць і впевненість у подальших діях. Таким чином, боротьба до загибуні є суттєвим чинником формування козака як лицаря.

Прикметною ознакою вияву лицарських чеснот гетьмана Богдана Хмельницького та рядового козацтва у боротьбі проти польської шляхти є дума «**Корсунська перемога**», записана М. Ніговським близько 1840 року в селі Красний Кут Харківської губернії від кобзаря М. Ригоренка, відображає боротьбу і перемогу козаків під проводом Б. Хмельницького під Жовтими Водами. Ненависть до ворогів утверджує козаків як лицарів. Вона була породжена намаганнями захистити свій народ від зла і безправ'я, від зверхності і знущань. Більше того, щоб примусити людину бути рабом, потрібно її думки, мислення повернути на невільницький шлях, оперезати її путами примусу, тим самим принижуючи її честь і гідність. Для справжніх лицарів обмежити їх волю означає відібрати у них право на життя, затоптати їх власне «я», винародовити як людей, з чим вони ніколи не можуть змиритися. Богдан Хмельницький своїм далекоглядним зором провідника впевнився у високих поривах його лицарів-козаків. Разом з тим козаки мають виправдати довір'я Хмельницького, виявляючи тим самим і дисциплінованість свого духу, що є ознакою їх благородної крові. Тому заporожці

Підь городомъ Корсунемъ... станомъ стали,

Підь Стеблевомъ вони солодъ замочили;

Ще й пива не зварили,

А вже козаки Хмельницького зъ Ляхами барзо посварили.

[Т.№14–33.С.167]

Справжній сенс їх вчинків закладений і у послідовності розвитку цих вчинків, що в кінцевому наслідку дає додатні результати. Тому козаки-заporожці цікавляться у ляхів, чом вони їх не дожидають, їхнього пива не допивають, маючи на увазі, що не до кінця вони спробували на собі силу козацьку, яка ще далі вибухне з новою силою. Піднесені, мужні пориви козаків протистоять сумним мотивам пані-ляшки, яка втратила свого чоловіка.

Цілісність прагнень героїв думи знаходить себе у легких змінах дій, їх мові і т.п.

У варіанті думи, записаній, наприклад, Копитком у Золотоноші, ця легкість змін веде до розширення її художнього простору, бо дії з України поширюються і на Польщу. До того ж, цей художній простір у варіанті Копитка розгортається за допомогою таких прикметників, як дорога була **барзо крута** та **барзо грузька**, що вказує на важкодоступність до визначеної мети, чого немає у вище аналізованому варіанті. Дотримуючись послідовності своїх дій, козаки «... Ляхів доганяли, Пана Потоцького піймали, як барана зв'язали» [Т.№14–33.С.167]. Цим самим вони заявили своє право бути господарями на власній землі, здатність відстоювати свою культуру, мову, звичаї тощо. А козацькі закони та усталені порядки для них – це результат узвичаєного українського виховання. Це зауважував і Л. Залізняк. «Повноправним січовим козаком можна було вважатися, лише засвоївши січові порядки, навчившись військовій справі, умінню узгоджувати свої дії з інтересами товариства, дотримуватися настанов старшини»¹⁷, – наголошував він. Тому Хмельницький говорить пану Потоцькому:

Гей, пане Потоцький!

Чомь у тебе й досі розумь жіноцький?

Не вмівь ти еси въ Каменськімъ Подільці пробувати,

Печеного поросяти, куриці сь перцемъ та зъ шафраномъ
уживати,

А теперь не зумієшь ти зъ нами, козаками вювати

И житнєї соломахи зъ тузлукомъ (уплітати).

[Т.№14–33.С.167]

Глибокою думкою гетьмана Хмельницького про єдність нації переймаються і козаки. Втім, вона для них не тільки територіальна, а й внутрішня, моральна. Отже, своїми діями і вчинками Хмельницький утвердив лицарський взірець вільної і незалежної людини. І ось цей дух високоідейного і високоморального провідника згуртовує рядове козацтво, спонукає його до національної боротьби. І вони перемагають в ім'я вільної і незалежної держави.

Аналізуючи думу «Хмельницький і Барабаш», записану П. Іващенко 13 червня 1874 року у місті Ніжині Чернігівської губернії від кобзаря П. Братиці із села Терешківки, зауважимо, що лицарські чесноти гетьмана Б. Хмельницького розкриваються вже у протиставленні діям Барабаша. У діях та вчинках Хмельницького насамперед слід виділити його безмежну любов до рідної землі, обожнення її, що, відтак, породили дисципліну, внутрішнє єднання гетьмана із узвичаєним народним уявленням про матір-землю як про берегиню роду, нації. Цей зв'язок націлює людину виконати своє призначення в житті. Цього ж бракує Барабашеві, який «був ... у городі Черкаському гетьманом» [Т.№14–33.С.159]. Тому й намагається Хмельницький відстояти своє право господаря, пропонуючи своєму кумові Барабашеві «козакам козацькі порядки давати» [Т.№14–33.С.159]. Відданість національній справі змушує майбутнього гетьмана йти на рішучі дії, коли Барабаш нехтує його пропозицією на свою ж користь. Та дисциплінований провідник знає, що неволя – гірше смерті, що для козаків вона є моральним спустошенням, першочерговою причиною винародовлення їх як людей, що мають вищі моральні якості, що рівень їх духовних запитів супроводжується життєтворчістю в ім'я нації. Ризикуючи власним життям і вдаючись до певних хитрощів, Хмельницький «У свого кума з лівої кишені ключі винамає, А з-під пояса шовковий платок висмикає, А з мизинного пальця щиро-злотий перстень знімає» [Т.№14–33.С.159] для того, щоб пані Барабашева із шкатулки королівські листи віддала.

Багато науковців зауважувало, що «деякі козаки мали дивну надприродну силу, яка впливала на психіку

ворога і змушувала вивідувати у нього військові таємниці»¹⁸ тощо. Гетьман Хмельницький діяв так, бо мав «добрі мислі», а добрі тому, що мають волю до незалежності нації, в чому виявляється природна самоствердженість, стійкість думок і почуттів.

Якщо для Барабаша запропоноване ним життя було б насолодою, то для Хмельницького – наскрізною раною. Барабаш задоволений неволею, Хмельницький – навпаки. Він протестує проти неї, керуючись при цьому шляхетністю своїх принципів та ідеалів. Волелюбність козаків і гетьмана, породжені цими якостями, є виявом їх лицарського духу, який не дозволяє плюндрувати честь і гідність своєї нації. Ненависть Богдана Хмельницького набуває ще більшого масштабу, коли Барабаш не вміє оцінити його прагнення і все ж таки знову намагається обернути Хмельницького в раба, на що він гостро відповідає:

*Ей, куме, куме, Барабашу, гетьману молодий!
Як будеш ти мині сіми словами досаджати,
Да вже я ж не зарікаюся тобі з плеч як галку голову зняти,
Жону твою з дітьми живцем задавати,
Турському салтану в подарунок одіслати.*

[Т.№14–33.С.160]

Воля гетьмана запорізького згуртовує козаків. Ця етнічна єдність обумовлюється суто українськими прагненнями, де певні людські дії передбачені розсудливістю, бажанням довести справу до кінця, оцінивши при цьому згубність наслідків Барабашевого вчинку. Під керівництвом благородного і мудрого провідника зростає дієвість утвердження ідей рівності і свободи, моральна вагомість яких закладена у високій духовності наших предків, які втілювали у житті чистоту моральних принципів та ідеалів, відкидаючи брутальність, приниження, жорстокість. Певна річ, погодитися із власним приниженням – то означає визнати себе рабом, що цілком заперечувалося лицарями, людьми вельми волелюбними. Тому у думі Хмельницький – це уособлення добра, мужності, мудрості національного провідника, Барабаш же – носій зла, запроданства.

Надаючи, таким чином, культурної змістовності своїм діям, Хмельницький утверджує любов до Батьківщини, свою здатність згуртовувати народ, утвердити дисципліну розуму, тіла й духу, створити цілісність буття, стати взірцем моральності, а ще ширше – духовної досконалості, прикладом для наслідування. Саме своїм духовним натхненням гетьман глибоко розвивав, удосконалював не лише своє життя, а й життя козаків, нації взагалі, що дає нам підставу оцінювати його і запорожців як істинних лицарів.

Тож українські народні думи посідають чільне місце у розкритті лицарських звичаїв козаків-запорожців. Вони утвердили перевагу вироблених на цій основі цінностей, що стали основою їх життя. Лицарство сприяло розвитку тих людських чеснот, що були закладені нашими предками, чеснот, котрі народжувалися у благородного воїна відповідно до дійсного буття. Народні звичаї,

життя предків, козацьке виховання і т.ін. розкривають природу і зміст лицарської честі та гідності героїв епосу українського народу. Отже непохитна вірність своїм принципам та ідеалам, благородство, нехтування небезпекою, ненависть до ворогів, героїзм, подвижництво, побратимство тощо творять основу моральності дій козаків-воїнів, героїв дум, формують цілісність уявлень і утверджують їх як лицарів – взірців духовної досконалості, що й мають стати для наших сучасників прикладом для наслідування.

Посилання

- ¹ Безклубенко С. Національна ідея: сама по собі та в контексті загально-людських цінностей С. Безклубенко // Матеріали до української етнології. Вип. 2 (5). – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології, 2002. – С. 22.
- ² Див.: Іванишин П. Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка / П. Іванишин – Дрогобич: «Відродження», 2001.; Черемський К. «Шлях звичаю» / К. Черемський. – К.: Глас», 2002; Денисюк М. «Релікти лицарсько-дружинної та билинної поезії» / М. Денисюк // Слово і час. – 2003. – №1.; Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика / М. Дмитренко. – К.: «Народознавство», 2001.; Майборода О. До питання про структуру і зміст національної ідеї / О. Майборода // Матеріали до української етнології. Випуск 2 (5). – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології, 2002.
- ³ Майборода О. До питання про структуру і зміст національної ідеї / Майборода О. // Матеріали до української етнології. Випуск 2 (5). – К., 2002. – С.148.
- ⁴ Див.: Скуратівський В. Наш національний феномен / В. Скуратівський // Матеріали до української етнології. Вип. 2(5). – К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології, 2002.; Мірчук І. Етнопсихологія і культура українського народу / І. Мірчук // Народна творчість та етнографія. – 2001. – №1-2; Його ж: Світогляд українського народу // Народна творчість та етнографія. – 1996. – №1.; Черемський К. «Шлях звичаю» / К. Черемський. – К.: «Глас», 2002.; Іванишин П. Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка / П. Іванишин. – Дрогобич: «Відродження», 2001.
- ⁵ Руденко Ю. Д. Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи / Ю. Руденко // Рідна школа. – 1994. – №5. – С.16.
- ⁶ Українські народні думи. Том другий корпусу, Тексти №№ 14–33 і вступ Катерини Грушевської. – Х., К., 1931. – С. 9. (Далі, посилаючись на це видання, в тексті зазначатимемо номер тексту та сторінку).
- ⁷ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. / Д. І. Яворницький. – Л.: Світ, 1990. – Т. 1. – С. 186.
- ⁸ Шерер Жан-Бенуа. «Літопис Малоросії» або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Шерер Жан-Бенуа. – К., 1994. – С. 71.
- ⁹ Фащенко В. В. У глибинах людського буття. Етюди про психологію літератури / В. В. Фащенко. – К.: Дніпро, 1981. – С. 57–58.
- ¹⁰ Українські народні думи [упоряд. Б. Кирдана]. – М.: Наука, 1972. – С. 446.
- ¹¹ Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Залізняк. – К.: Абрис, 1994. – С. 165–166.
- ¹² Храмова Вікторія. До проблеми української ментальності. Замість передмови / Вікторія Храмова // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 40.
- ¹³ Українські народні думи. – М.: Наука, 1972. – С. 259.
- ¹⁴ Там само. – С. 259.
- ¹⁵ Там само. – С. 453.
- ¹⁶ Там само. – С. 260.
- ¹⁷ Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Залізняк. – К.: Абрис, 1994. – С. 173.
- ¹⁸ Губко О. М. Кметь. Українська народна магія / О. М. Губко. – К., 1992. – С. 55.

В статье исследуется рыцарский кодекс героев украинских народных дум. Непоколебима верность своим принципам и идеалам, героизм, подвижничество, дружба создают основу действий казаков-воинов, формируют целостность представлений и утверждают его как рыцаря – образец духовного совершенства.

Ключевые слова: дума, герой, рыцарство, национальный характер, эпос, мировосприятие, миропонимание, традиция, культура.

In article are studies knight's code of heroes of Ukrainian folk dums. Inflexible loyalty to the principles and ideals, heroism, selfless devotion, friendship is created basis of actions of cossacks, assert their as a knight – standard of spiritual perfection.

Key words: dums, hero, knight, national character, epic, attitude, tradition, culture.